

Delatnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji devedesetih godina XIX veka

Mladen Vukomanović

Provodeći poslednju deceniju života u Srbiji (1888—1899), Pelagić je ovde razvio višestruku delatnost, kao borac za nacionalno oslobodjenje svih naših naroda, a još više kao beskompromisni borac za pobedu socijalizma. U ovom, najplodnijem periodu svoga stvaralaštva Pelagić doista izrasta u revolucionarnog vođu proletarizovanih i potlačenih masa. Njegov je nenadmašan doprinos, pre svega, na širenju socijalističkih ideja, posredstvom mnogobrojnih knjiga i brošura, novinskih članaka, javnih govora, neposrednog angažovanja i na druge načine.¹⁾ Pelagić je doista bio u pravu što je poseban značaj pridavao ovom vidu aktivnosti, s obzirom na tadašnje društveno-ekonomske prilike, a pre svega s obzirom na činjenicu da se radnička klasa u Srbiji tek u tom periodu formirala kao »klasa po sebi«. Zbog toga je prvenstveno trebalo delovati na podizanju klasne svesti radnika, na čemu su socijalisti, kao subjektivni faktor, postigli značajne rezultate.

No, bez obzira na prevashodni značaj Pelagića kao propagatora socijalističkih ideja, veoma je značajan i njegov praktični rad na organizovanju radnika, pri čemu su došle do izražaja njegove agitatorske i organizatorske sposobnosti.

U dosadašnjoj, dosta bogatoj, literaturi o Pelagiću malo je posvećeno pažnje ovom vidu njegove aktivnosti. Istina, na značaj praktičnog Pelagićevog rada na organizovanju radničke klase prvi je ukazao Risto Besarović još 1951. godine u svojoj knjizi **Vaso Pelagić**, ilustrujući to samo izvesnim podacima. Međutim, najnovija istraživanja i podaci do kojih smo došli ukazuju na znatno veći Pelagićev doprinos i na ovom polju njegove aktivnosti.

U ovom kratkom saopštenju iznećemo samo najvažnije podatke iz kojih se vidi doprinos Vase Pelagića organizovanju i borbi radničke kla-

¹⁾ Samo za života Vase Pelagića njegovi objavljeni radovi štampani su u 250.000 primeraka.

se u Srbiji u ovom periodu. Da bismo shvatili njegov praktičan rad, neophodno je da ukážemo na njegove teoretske postavke o ovom pitanju.

Delujući blizu tri decenije kao aktivni socijalistički agitator, Pelagić je, uporedo sa stvaranjem povoljnijih objektivnih unutrašnjih i opšte-svetskih uslova za razvoj socijalističke misli, sve više idejno sazrevao, oslobađao se zabluda i zauzimao pravilnije stavove o određenim aktuelnim pitanjima, što je naročito došlo do izražaja u poslednjoj deceniji njegovoj stvaralaštva, kada izrasta u istaknutog socijalističkog ideologa.

Pelagić je, pre svega, podvrgao opštoj kritici postojeće društveno-ekonomske odnose i kapitalizam uopšte, dokazujući nužnost i mogućnost razvitka socijalističkog pokreta i u Srbiji. On revolucionarno skreće pažnju javnosti da kapital nije ništa drugo, nego »iscedeni deo truda, ili bolje reći iscedeni deo soka iz krvi, mesa — mišića i mozga svega radnog naroda«, i da ne može biti mira dok kapitalom ne budu raspolagali oni koji ga stvaraju.^{1a)} Shodno tome, on još revolucionarnije zaključuje i skreće pažnju javnosti da je već vreme »da se ukine današnji monarhijsko-dinastički i birokratsko-buržoaski sistem društvenog uređenja«.²⁾ Konstatujući da je kapitalizam i u Srbiji doveo do formiranja »dva protivnička tabora — tabor ugnjetača i tabor ugnjetenih«, ukazujući na prave uzroke teškog položaja eksploatisanih masa, Pelagić ističe da je nužno radni narod osloboditi svake eksploatacije i da »taj uzvišeni i srećnosni zadatak« može da se postigne samo »sa naučnim i praktičnim socijalizmom, pa bilo to mirnim ili revolucionarnim putem«.³⁾

Mada se devedesetih godina XIX veka u određenim pitanjima približava naučno-socijalističkom pogledu na svet, Pelagić ni tada ne uspeva da se do kraja oslobodi ostalih socijalističkih pravaca. Ali, rezultati njegovog teoretskog i praktičnog rada u periodu od 1888. do 1895. godine predstavljaju značajnu novinu i osnov za prerastanje socijalističkog i radničkog pokreta u višu fazu razvoja. Suprotstavljajući se idejama sitnoburžoaskog socijalizma, ističući potrebu emancipacije socijalista od radikala, on propagira i radi na osnivanju novih organizacija, odnosno socijalističke stranke, nedvosmisleno ističući da je cilj celog pokreta preuzimanje vlasti i izgradnja socijalizma. Iako poseban značaj pridaje radnicima, pomaže ih i bori se za njihove interese, Pelagić smatra da društveni preobražaj, u uslovima tadašnje Srbije, mora da izvrši ceo radni narod. Zbog toga se zalaže za ostvarenje saveza radnika, zanatlija i seljaka, za osnivanje njihovih mešovitih društava koja bi bila osnov za osnivanje socijalističke partije. Dokazujući nužnost udruživanja na takvoj osnovi, on najpre ukazuje na značaj i skrivenu snagu radnika — pod tim pojmom on podrazumeva najamne radnike, zanatlije i seljake — za društvo uopšte i na njihov težak položaj. Pošto eksploatatori ne preduzimaju ništa za poboljšanje njihovog položaja, to, prema Pelagiću, »radnici treba da poznaju svu moć svog radničkog veličanstva i da svi sloški upotrebe svu silu toga veličanstva za ostvarenje potpune političke ravnopravnosti i ekonomske jednakosti«. Pelagić dalje nedvosmisleno ističe da oslobođenje radnika mora biti njihovo delo i da do slobode može doći

^{1a)} *Zanatlijski savez*, Beograd, 15. XI 1894.

²⁾ V. Pelagić, *Izabrani spisi*, III, Sarajevo, 1955, 72, 120.

³⁾ Isto, 156.

»radnički svijet samo onda kada se dogovori, kad se osvijesti, kad se sloški udruže i zemljoradnički i zanatlijski i industrijski radnici, u razna društva i zadrugarstvo; kad oni u dogovoru i zajednici nadničarskog i slugarskog naroda junački izdrže nužnu borbu za dobijanje svojih političkih i privrednih prava.«⁴⁾

Kao što vidimo, Pelagić se zalagao da socijalisti oko sebe okupe široki front radnog naroda i da se na toj platformi organizuje socijalistička partija u Srbiji. Međutim, organizacije koje su osnovane sa ovim ciljem do 1895. godine dosta brzo pokazale su svoje slabosti. Različiti interesi zanatlijskih radnika i sitnoburžoasko orijentisanih zanatlija doveli su do otvorenih sukoba i razmimoilaženja, pa su radnici, uz pomoć mlađih socijalista od 1896. godine prešli na osnivanje potpuno samostalnih klasno-borbenih organizacija. I u takvim, dosta izmenjenim uslovinama, kada njegovi učenici propagiraju savremenu formu organizovanja radničke klase, Pelagić ostaje dosledan svojim već ranije iznetim pogledima. U jednom od poslednjih članaka iz aprila 1898. godine on poziva da se probudi i na posao krene »uspavani i bunovni lav« — radni narod. Poziva seljake, zanatlije i radnike da se organizuju i formiraju »sveti savez radnog naroda«, čvrsto verujući u pobjedu socijalizma.⁵⁾

Bez obzira na određene slabosti, Pelagić doista unosi značajne novine u organizovanju radničke klase u Srbiji. Ukazujući na značaj radnika kao revolucionarnog faktora u društvu, on se zalagao da sve organizacije imaju isključivo socijalistički karakter i da teže korenitom društveno-ekonomskom preobražaju. Time je u znatnoj meri organizovanje radnika bilo rasterećeno ideja sitnoburžoaskog socijalizma.

Pod Pelagićevim uticajem, u Srbiji se od 1890—1895. godine osnivaju socijalističke radničke i zanatlijsko-radničke organizacije, kao i pojedine organizacije na selu, što predstavlja nov kvalitet u organizovanju radničke klase, odnosno prelaznu fazu ka formiranju samostalnog modernog radničkog pokreta. Odmah po povratku u Srbiju 1888. godine, Pelagić se uključuje u rad postojeće zanatlijsko-radničke organizacije Zanatlijskog udruženja i saraduje u njegovom organu **Srpskom zanatliji**. Shodno svojim teoretskim stavovima, Pelagić čini pokušaje da u Udruženju ojača uticaj radnika i da ga pretvori u socijalističku stranku. Po svoj prilici pod njegovim uticajem glavni odbor Zanatlijskog udruženja prihvata predlog o njegovom pretvaranju u »političko-ekonomsku« stranku. U tom smislu odbor je početkom februara 1889. godine uputio cirkular mesnim odborima po unutrašnjosti tražeći od njih saglasnost o pretvaranju Udruženja u »političko-privredno ili političko-ekonomno udruženje«. Pošto je odgovor iz unutrašnjosti bio uglavnom negativan, to ova ideja nije mogla da se provede u delo, mada je bila podržana od jednog dela beogradskih radnika koji su bili pod Pelagićevim uticajem.⁶⁾

Momentalni neuspesi i otpori svih vrsta nisu obeshrabrili Pelagića. Naprotiv, on uspeva da oko Zanatlijskog udruženja okupi veći broj socijalista čiji uticaj postaje sve jači. To je već došlo do izražaja na drugoj skupštini Udruženja, održanoj u Kragujevcu avgusta 1889. godine,

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ V. Pelagić, *Pravo na ugodan život i rad, Majski spis za 1898*, Beograd, 1898, 41.

⁶⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Zbirka D. Jankovića; *Radnički glasnik*, Zagreb, 30. III 1889.

u čijem radu je uzeo učešća i Vasa Pelagić sa grupom socijalista. Tom prilikom Pelagić sa pristalicama zahtevao je da se izmene pravila Udruženja i da se ono organizuje na principima samouprave i decentralizma kako bi lokalne organizacije imale veću slobodu u svom radu. Koliko je bio jak uticaj Pelagićeve grupe, vidi se iz činjenice što je za njihov predlog glasalo 60 od ukupno 122 prisutna delegata, i što su svi oni, posle minimalnog poraza, demonstrativno napustili Skupštinu, odbivši dalji rad u njoj. Ovakav njihov stav uticao je na Skupštinu da nađe kompromisno rešenje i da u tom smislu izvrši izmene pravila Udruženja.⁷⁾

Pod uticajem Pelagićeve socijalističke grupe, Zanatlijsko udruženje poprima sve više karakter radničko-zanatlijske organizacije, a ideja o njegovom pretvaranju u socijalističku stranku stiže sve veći broj pristalica. Tako se na Skupštini udruženja u Vranju, avgusta 1892. godine, na kojoj je prisustvovao i Pelagić, izdvaja grupa socijalistički orijentisanih delegata. Oni 2. avgusta 1892. drže poseban sastanak na kome donose rezoluciju o osnivanju socijalističke stranke u Srbiji.⁸⁾ Mada se stranka, zbog nastalih političkih promena i drugih uzroka, nije održala, i sam pokušaj njenog osnivanja govori o povećanoj aktivnosti socijalističke grupe čiji je vođa i ideolog bio Vasa Pelagić.

Pelagićev ugled u narodu naglo je rastao, a broj njegovih pristalica neprestano se povećavao. U njegovim idejama i predlozima proletarizovane mase videle su pravi izlaz iz postojećeg teškog položaja, pa su njegove knjige dospevale i u najzabačenije krajeve zemlje. Dok su narodne mase u Pelagiću gledale svoga iskrenog prijatelja i vođu, što je doista i bio, buržoazija i vladajući režim shvatili su kolika im opasnost preti od njega i njegovog pokreta. Zato ga nisu ostavljali na miru. Da bi ga kompromitovali, organizuju javno spaljivanje njegove knjige **Narodna prava ili naše neodložne potrebe** u Beogradu 8. marta 1890. godine. Da bi onemogućili njegovu aktivnost, izvide ga pred sud i osuđuju na kaznu zatvora, a potom »presudom kvarta Terazijskog od 7. avgusta 1890. godine«, pored izdržane kazne, osuđen je »i na progonstvo u Bugarsku kao strani podanik«.⁹⁾

Spaljivanje Pelagićevih knjiga, njegovo hapšenje i progonstvo izazvalo je buru protesta u narodu. Iz svih krajeva Srbije, sa mnogih zborova, upućena su Pelagiću pisma u kojima mu radni narod odaje zahvalnost i pruža podršku, dok su organima vlasti upućeni oštri protesti zbog stava prema Pelagiću. Ova pisma i protesti, od kojih je dobar deo sačuvan, najbolje svedoče o ogromnoj popularnosti Vase Pelagića u najširim slojevima naroda. Tako u izjavi, koju je svojeručno potpisalo 59 beogradskih radnika, odaje se priznanje Pelagiću zbog njegovih dela, zauzimanja za radnike, i na kraju kaže: »Mi dole potpisani beogradski radnici izjavljujemo vam našu najveću zahvalnost na takvom vašem prijateljskom i uopšte čovečanskom radu i želimo da nam dugo poživite i svoj književni rad u istome pravcu produžite«.¹⁰⁾

⁷⁾ Arhiv Srbije, Ministarstvo narodne privrede, P. f. VII, 107, 1892; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Zbirka D. Jankovića.

⁸⁾ D. Lapčević, *Zulumčarstvo*, Beograd, 1893, 41.

⁹⁾ Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela, P. f. 23, br. 48, 1890.

¹⁰⁾ Originalna pisma i protesti nalaze se u Univerzitetskoj biblioteci »Svetozar Marković« u Beogradu, Zbirka Vase Pelagića; a manji deo objavio je Risto Besarović u knjizi Vaso Pelagić, Sarajevo, 1951, 134—135.

Nikakve mere režima nisu mogle kompromitovati Pelagića u očima masa niti onemogućiti njegov uticaj među njima. Naprotiv, njegova popularnost i uticaj stalno su rasli. Kao odgovor na Pelagićevo kažnjavanje i progonstvo, stanovništvo rudničkog kraja kandidovalo ga je za narodnog poslanika avgusta 1890. godine, a istu želju izrazili su i stanovnici Bajine Bašte.¹¹⁾ Pod pritiskom javnom mnjenja i protesta iz naroda, Narodna skupština Srbije rešila je da se Pelagiću odobri ponovni povratak u Srbiju početkom 1891. godine.¹²⁾

Povratak Vase Pelagića u Srbiju, posle kraćeg progonstva, obeležen je njegovom povećanom aktivnošću i maksimalnom angažovanošću na širenju socijalističkih ideja i osnivanju socijalističkih organizacija. Shodno svojim teoretskim postavkama, Pelagić sa sedam istomišljenika sastavlja pravila Radničkog društva u Arilju, 25. marta 1892. godine.¹³⁾ Cilj društva bio je »da radi na imovnom unapređenju i svestranom razvitku svome i ostalih radnika«. Članovi su mu mogli biti »zemljičari, zanatlije i drugi korisni radnici«. Kao prvi, najvažniji, zadatak društva bilo je prikupljanje materijalnih sredstava za nabavku štamparije i izdavanje novina i knjiga »za pouku i potrebu privrednika«. Mada ovo društvo nikada nije bilo oživotvoreno, u prvom redu zbog reakcionarnog režima namesništva, veoma je karakteristična Pelagićeva namera da posredstvom ovakve forme organizovanja proširi uticaj u narodu i pokrene nov list. Sledećih godina Pelagić i njegove pristalice u tome su bili još uporniji, pa i uspesi nisu izostali. Tako pokušaj osnivanja navedenog društva u Arilju predstavlja početak praktičnog Pelagićevog rada na osnivanju mešovitih socijalističkih društava, zemljičara, zanatlija i najamnih radnika.

Uporedo sa ovim Pelagić je, kao što smo videli, vodio neprestanu borbu za pobedu njegove struje unutar Zanatlijskog udruženja. Pošto je glavni odbor Udruženja podržao politiku liberalne vlade, to su se zanatlije i radnici, radikalno i socijalistički orijentisani, iz njega izdvojili i na zboru u Beogradu, septembra 1892. godine, doneli odluku o osnivanju Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza. U novoj organizaciji Pelagić i ostali socijalisti razvijaju svestranu aktivnost, dok je vremenom nisu potpuno preuzeli u svoje ruke.¹⁴⁾

Sve aktivniji Pelagićev rad na širenju socijalističkih ideja, praktična organizaciona delatnost, povećanje njegovog uticaja i jačanje njegovog pokreta, izazvalo je zabrinutost vladajućeg reakcionarnog režima, kraljevih namesnika i liberalne stranke, a naročito crkvenih krugova. Pošto se zabrane i spaljivanja njegovih knjiga, hapšenja i progonstva, nisu pokazala dovoljno efikasnim, to je režim pribegao novom sredstvu. Pelagić je proglašen duševnim bolesnikom i 12. marta 1893. godine nasilno strpan u beogradsku duševnu bolnicu. Akteri ovog zločina računali

¹¹⁾ Risto Besarović, *Vaso Pelagić*, Sarajevo 1951, 136.

¹²⁾ Naročito oštar protest uputili su Narodnoj skupštini Srbije stanovnici sreza moravičkog u užičkom okrugu. Delimičan tekst protesta donet je u knjizi Rista Besarovića, *Vaso Pelagić*, 136—137.

¹³⁾ Osim Pelagića, pravila su, od istaknutijih ličnosti, potpisali tadašnji socijalisti Dragiša Lapčević i Miljko Savić. Pravila su objavljena u *Zanatlijskom savezu* 31. X 1893.

¹⁴⁾ Opširnije o ovom vidi M. Vukomanović, *Radničke organizacije u Srbiji do 1903. godine, Tokovi revolucije*, 1, Beograd, 1967, 66.

su da će ga na taj način ukloniti iz javnog i političkog života, ali, desilo se, u stvari, suprotno. Pelagićeva popularnost još je više porasla, a protesti protiv ove mere režima čuli su se na svim stranama.¹⁵⁾ Kada je 1. aprila 1893. godine mladi kralj Aleksandar Obrenović preuzeo vlast, što je dovelo do pada namesništva i liberalne vlade, pred beogradskom duševnom bolnicom sakupilo se preko 3.000 Pelagićevih pristalica. Oduševljena masa je nasilno upala u prostorije bolnice i povicima »živeo« digla Pelagića na ruke i demonstrativno odnela do njegovog stana. Ovakvo oslobođenje iz bolnice bila je najveća nagrada i priznanje koje je Pelagić mogao dobiti za svoj trud.¹⁶⁾

U nešto povoljnijim političkim prilikama, do kojih je došlo posle aprilskih promena 1893. godine, socijalisti, na čelu sa Pelagićem, još aktivnije deluju. Njihov praktičan rad bio je prvenstveno usmeren na preuzimanje Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza u svoje ruke, na osnivanje novih organizacija, a potom na osnivanje socijalističke stranke, shodno programu koji je Pelagić objavio početkom februara 1893. godine.¹⁷⁾

Pod uticajem Pelagića i njegovih pristalica, Srpski zanatlijsko-radnički savez proširio je svoju delatnost i na selo, pa su njegovi članovi mogli postati i zemljoradnici. Ovo je konačno sankcionisano na prvoj skupštini saveza održanoj 25. i 26. jula 1893. godine u Beogradu. Skupština je protekla u znaku borbe socijalista i radikala. Mada su radikali uspešli da onemoguće Pelagićev izbor za delegata na ovu skupštinu, on je na njoj učestvovao kao posmatrač, i po završetku njenog rada održao kraći pozdravni govor. Uprkos tome, Pelagićeve pristalice uspele su izdejtstvovati da Skupština pošalje pozdravni telegram kongresu Druge internacionale, da se pravila Saveza dopune na taj način što će se za članove ubuduće primati zemljoradnici i što će Savez ubuduće slati »izaslanike na međunarodne radničke kongrese«.¹⁸⁾

Socijalisti sve više preuzimaju Srpski zanatlijsko-radnički savez u svoje ruke, kao i njegov organ **Zanatlijski savez**. Zbog ovog, pomalo i nepredvidjenog, uspeha Pelagić decembra 1893. godine odustaje od ranijih namera da pokrene svoj list **Preporod**, mesečni časopis **Zadrugar** i godišnji kalendar **Zadrugar**.¹⁹⁾

Mesto toga, on se od početka 1894. godine stavlja na čelo redakcijskog odbora **Zanatlijskog saveza** i sa pristalicama potpuno ga preuzima u svoje ruke, dajući mu obeležje čisto socijalističkog lista.

Pelagić je uzimao i direktnog učesća u osnivanju pojedinih novih društava koja su delovala u okviru Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza. O tom vidu njegove aktivnosti navodimo nekoliko podataka zabeleženih u tadašnjoj štampi.

Dvadesetog juna 1893. godine Pelagić se našao u Mladenovcu na osnivačkom zboru Zadruga kosmajskih zanatlija i zemljoradnika. Njegov dolazak oduševljeno je pozdravilo iskupljeno stanovništvo, pa je iza-

¹⁵⁾ Naročito je u tom pogledu karakteristično pisanje *Zanatlijskog saveza* od 14. i 18. III 1893.

¹⁶⁾ Mitar Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, Sarajevo, 1969, 171, 178, 181.

¹⁷⁾ *Zanatlijski savez*, 4. II 1893. U 71. tački ovog programa Pelagić iznosi predloge za »Spas Srbije i njenog naroda«, na kraju ističući potrebu osnivanja »privredne partije«.

¹⁸⁾ *Zanatlijski savez*, 19. VIII i 21. XI 1893.

¹⁹⁾ *Zanatlijski savez*, 5. XII 1893.

bran za predsedavajućeg na ovom zboru. Pelagićevo kraće izlaganje ubedljivo je delovalo na prisutne, te je jednoglasno doneta odluka da se zadruga osnuje. Pravila su uskoro bila sastavljena, i zadruga je tokom avgusta počela redovan rad.²⁰⁾

Ubrzo potom, 20. avgusta 1893. godine, Pelagić odlazi u Šabac u cilju organizovanja tamošnjih radnika i zanatlija. Tom prilikom njegove pristalice izvele su javnu manifestaciju na ulicama Šapca. Radnici i đaci sakupili su se pred jednom gostionicom 20. avgusta u 8 časova naveče »i odatle sa zapaljenim lučevim buktinjama pod svojom crvenom zastavom a uz sviranje Marseljeze kretaše se put gostione 'Amerike' gde je brat Pelagić oteo. Oduševljenje mladih socijalista beše neopisivo. Uz burno klicanje kroz celu varoš stigoše pred stan Pelagića kličući oduševljeno 'Živeo Pelagić! Živeo socijalizam!'«. Ovakvo priznanje njegovom radu dirnulo je Pelagića. Izišao je pred povorku, zahvalio se na toplom prijemu i u kratkom govoru pozvao radnike da istraju u svojoj borbi. »Na rastanku rukovao se je (Pelagić, M. V.) sa trojicom u ime cele grupe. Tada je povedeno radničko kolo i posle su se radnici u najvećem oduševljenju pozdravili i rastali.«²¹⁾ Na Pelagićevo inicijativu i pomoć, posle više prethodnih dogovora, održan je u Šapcu 28. septembra 1893. godine osnivački zbor društva Sloge slobodoumih radnika. Prihvaćena su pravila i izabrana uprava. Zahvaljujući Pelagićevom zauzimanju i uticaju, društvo je imalo karakter čisto radničke socijalističke organizacije, na je odigralo vidnu ulogu u procesu daljeg organizovanja radnika u Srbiji.²²⁾ Pelagić je i posle osnivanja društva održavao vezu sa njim. Tako je, pored ostalog, njegovoj knjižnici poklonio 720 knjiga. Svojim uticajem on je doprinio da društvo sve aktivnije radi na širenju socijalističkih ideja. Zahvaljujući se Pelagiću na poklonjenim knjigama, u izjavi Uprave društva se kaže: »Mi se zaveravamo da ćemo svim silama raditi i u podmlatku širiti veliku misao jedino spasavajućeg socijalizma, kome ti, kao mali služitelj velikoj ideji, tako odano služiš.«²³⁾ Uprava društva održavala je stalne veze sa Vasom Pelagićem. Tako je 21. novembra 1893. godine donela odluku da priredi jedno predavanje »sa malom društvenom izložbom i zabavnim delom na koje bi se pozvao društveni dobrotvor i prijatelj Vaso Pelagić.«²⁴⁾

Pelagić je uzeo aktivnog učešća i prilikom formiranja Saveza beogradskih zanatlija i radnika, i umnogome doprineo njegovom prerastanju u socijalističku radničko-zanatlijsku organizaciju. On učestvuje na osnivačkom zboru društva 3. oktobra 1893. godine.²⁵⁾ U diskusiji o pravilima društva Pelagić se posebno založio da se u njima tačno precizira da ga osnivaju zanatlije i radnici, a ne samo zanatlije, kako je to u prednacrtu bilo uneto. Po njegovom mišljenju to je trebalo ispraviti zbog toga što ima dosta zanatlija koji smatraju radnika kao nižeg od sebe.

²⁰⁾ *Zanatlijski savez*, 24. VI i 26. VIII 1893.

²¹⁾ *Zanatlijski savez*, 26. VII 1893.

²²⁾ *Zanatlijski savez*, 14. X 1893.

²³⁾ *Zanatlijski savez*, 16. XII 1893. Knjižničar Društva S. Vujić, u pismu od 20. novembra 1893. izveštava Pelagića da je Društvo posle njegova odlaska održalo dva zbora. Na prvom čitano je predavanje »O socijalizmu«, a na drugom »O oslobodjocima sv. američkih država«. (R. Besarović, n. d., 155).

²⁴⁾ *Zanatlijski savez*, 27. III 1893.

²⁵⁾ Arhiv Srbije, Ministarstvo narodne privrede, P. f. VI, 55, 1896.

te bi se moglo desiti da ovo postane društvo gde radnik ne bi imao pristupa. Ova njegova primedba usvojena je kao veoma umesna, što je bilo od velikog značaja za karakter, budući rad i orijentaciju društva.²⁶⁾

Pelagić je neprestano pomagao rad ovog društva. Uzео je aktivnog učešća u osnivanju njegove knjižnice i čitaonice koja je otvorena 8. novembra 1893. godine. Pored novčanih priloga i knjiga, on je početkom 1894. društvu poklonio i uramljenu sliku Karla Marksa, koja je potom istaknuta na zidu društvene čitaonice. Takođe je uzimao učešća i novčano pomagao sve javne zborove koje je društvo priređivalo, doprinoseći na taj način njegovom popularisanju među beogradskim radnicima. S druge strane, ove javne zabave društva svojim socijalističkim sadržajem, a i Pelagićevim prisustvom, ostavljale su snažan utisak na javnost. Tako je buržoaska štampa 1894. godine, kao vrlo karakterističan primer, zabeležila jednu zabavu društva na kojoj se oduševljeno klicalo Pelagiću i na kojoj je svirana marseljeza.²⁷⁾

Inicijativom Vase Pelagića, u leto 1894. godine, osnovan je Zemljoradničko-zanatlijski savez u selu Duboni, srez smederevski.²⁸⁾ Zahvaljujući njegovom zauzimanju, ovo je bila najaktivnija socijalistička organizacija koja je u to vrijeme bila osnovana na selu u Srbiji. Ona je aktivno radila i uspjela dugo da se održi, tako da je 1903. godine stupila u Radnički savez.

Pored angažovanja na osnivanju pojedinih organizacija, značajno je Pelagićevo učešće i u raznim akcijama koje su u ovom periodu izveli socijalisti i radnici, a koje su ostavile snažan utisak u tadašnjoj javnosti i doprinele daljem jačanju pokreta.

Jedna od značajnih akcija srpskih socijalista tokom 1893. godine bilo je slanje delegata na III kongres Druge internacionale, koji je održan u Cirihu. Cela ova akcija izvedena je na inicijativu i pod neposrednim Pelagićevim rukovodstvom. U cilju donošenja odluke i izbora delegata održan je socijalistički zbor u kafani »Kasina« u Beogradu 18. jula 1893. godine. U prisustvu oko 500 učesnika zbor je otvorio Mihajlo Milčić, radnik socijalista. Za predsednika zbora bio je izabran Pelagić, ali se on zahvalio na izboru i predložio da zboru predsedava Milčić, što je i usvojeno. Posle dužeg Pelagićevog govora, usvojen je njegov predlog da se na Kongres pošalje jedan delegat kojeg bi izabrao poseban uži odbor. U odbor je, pored ostalih, izabran i Vasa Pelagić. Na njegov predlog odbor je za delegata izabrao Živojina Balugdžića,²⁹⁾ novinara-socijalistu.

Povratak kralja Milana u Srbiju 9. januara 1894. godine, posle čega je došlo do zaoštavanja političkih prilika u zemlji, dalo je povoda Pelagiću i njegovim pristalicama da javno osude najnovije političke promene. Na poziv Glavnog odbora Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza i Mesnog odbora Saveza beogradskih zanatlija i radnika, održan je protestni zbor u Beogradu 16. januara 1894. godine. Uz učešće više od 1.000

²⁶⁾ *Zanatlijski savez*, 14. X 1893.

²⁷⁾ R. Besarović, n. d. 140. I docnije Pelagić je bio čest gost društvenih zabava. Tako je na zabavi, koja je održana u korist čitaonice, 28. januara 1896. u »Urošovoj pivnici« dao 6 dinara na ime dobrovoljnog priloga.

²⁸⁾ *Zanatlijski savez*, 14. VIII 1894; *Novo vreme*, Beograd, 25. I 1903.

²⁹⁾ *Zanatlijski savez*, 22. i 25. VII 1893; *Dnevni list*, Beograd, 29. VII 1893; M. Papić, n. d. 154.

radnika, zanatlija, studenata i drugih građana, na zboru su govorili tada najistaknutiji socijalisti, među kojima i Pelagić. Usvojena je rezolucija u kojoj su osuđene najnovije političke promene i pozvani radnici da se bore za povratak parlamentarizma i ustavnosti. Zbor je usvojio predlog Vase Pelagića da svi pođu pred dvor uzvikujući »Živeo ustav! Živeo narod!«, a potom pred Narodnu skupštinu i tamo da protestuju uzvikujući »Živelo narodno predstavništvo! Živela ustavna Srbija!«. Posle čitanja rezolucije, učesnici zbora u povorci, na čelu sa Pelagićem i Androm Bankovićem, krenuli su demonstrativno ulicama Beograda zastavljajući se privremeno pred dvorom i Narodnom skupštinom, izražavajući svoje negodovanje protiv gaženja i ono malo političkih sloboda.³⁰⁾

Kada je 9. maja 1894. godine kralj Aleksandar Obrenović ukinuo Ustav iz 1888. i vratio na snagu Ustav iz 1869. godine, beogradski socijalisti i radnici jedini su našli dovoljno snage da protiv toga javno protestuju. U organizovanju i radu protestnog zbora, koji je tim povodom održan 16. maja 1894. godine, aktivno je učestvovao i Vaso Pelagić.³¹⁾

Od ostalih akcija značajnijih za organizovanje i borbu radničke klase u Srbiji posebno je zapaženo učešće Vase Pelagića oko organizovanja prvih prvomajskih proslava. Bez sumnje, on je najviše doprinio da se i u Srbiji počne slaviti međunarodni praznik rada. On je prvi u svom poznatom članku **Radnička majska svečanost**, objavljenom u **Zanatlijskom savezu** maja 1893. godine, skrenuo pažnju na značaj prvomajskih proslava i istakao potrebu da se one organizuju i u Srbiji. Zahvaljujući njegovom zauzimanju, u pravila pojedinih društava, osnovanih krajem 1893. godine, unose se i odredbe o obaveznom organizovanju prvomajskih proslava. Na osnovu najnovijih istraživanja, može se zaključiti da su prve prvomajske proslave u Srbiji organizovane 1894. godine, odnosno tek posle aktivnijeg Pelagićevog angažovanja na tom planu. Pelagić je lično učestvovao u organizovanju i izvođenju više prvomajskih proslava u Beogradu. Baš povodom organizovanja proslava 1896. godine, on je došao u sukob sa svojim mlađim sledbenicima. S obzirom na prilike u Srbiji i nezrelost radničke klase, on je smatrao da se proslava ne mora izvoditi na sam dan 1. maja po novom kalenadru, već u prvu majsku nedelju, i da se na proslavi ne mora nositi crvena zastava da ne bi bila izazvana policija, već srpska trobojka. Većina nije prihvatila njegove predloge, već je odlučeno da se proslava izvede 19. aprila, bez obzira što je radni dan, i da se nosi samo crvena zastava, ukoliko to vlast dozvoli. Pelagić se stoga »u ime bratske sloge i solidarnosti« pridružio većini i člankom **Radnom narodu Beograda i Srbije** pozvao sve da uzimu učešća u prvomajskoj proslavi.³²⁾

Pelagić je uzeo učešća i na proslavi 1. maja u Beogradu 1897. godine. Tom prilikom on je govorio okupljenim radnicima u Topčideru. Ukazao je na značaj prvomajskih proslava i zamolio prisutne da strogo paze na red kako ne bi dali novoda žandarmima da intervenišu.³³⁾ Sa ove proslave hroničar je zabeležio sledeći, veoma interesantan, detalj koji go-

³⁰⁾ *Zanatlijski savez*, 18. V 1894: *Večernje novosti*, Beograd, 17. I 1894.

³¹⁾ *Zanatlijski savez*, 18. V 1894; Luka Pavićević, *Razvitak radničkog pokreta u Srbiji*, Izveštaj beogradske radničke komore, knj. II, Beograd, 1932, 34.

³²⁾ *Obrana*, Beograd, 18. IV 1896.

³³⁾ *Radničke novine*, Beograd, br. 8, 1897; *Politika*, Beograd, 1. V 1947.

vori o ogromnoj Pelagićevoj popularnosti u narodu: »Pred podne stiglo je iz okolnih sela nekoliko grupa seljaka koji su se žalili što i oni nisu pozvani na proslavu. Seljaci su pristupili Vasi Pelagiću da ga pozdrave kao prekaljenog borca i doslednog propovednika saveza radnika i seljaka, grada i sela, srpa i čekića. Pelagića je ova pažnja duboko dirnula i on se raznežio do suza, održao seljacima kratak govor i zahvalio se dirljivim rečima.«³⁴⁾

Često hapšen i osuđivan na robiju i progonstva, Pelagić nije bio u mogućnosti da kontinuirano radi na organizovanju radnika. Međutim, on se uvek po povratku iz zatvora uključivao u pokret, pomagao rad pojedinih organizacija i inspirisao njihovu delatnost. Bez obzira što mlađi socijalisti od 1895/1896. godine prevazilaze Pelagića i prelaze na osnivanje čisto radničkog klasno-borbenog pokreta, i što Pelagić i dalje ostaje pri svojim pogledima o nužnosti organizovanja čitavog radnog naroda — radnika, seljaka i zanatlija, on aktivno učestvuje u radu novosnovanih čisto radničkih društava. Naročito je zapažen njegov rad u Radničkom društvu, koje je osnovano u Beogradu 1897. godine. Pored već navedenog učešća u prvomajskoj proslavi, koju je organizovalo ovo društvo 1897, Pelagić se posebno angažovao na pripremanju publikacija koje je Društvo izdavalo u cilju prosvetavanja radnika i buđenja njihove klasne svesti! Iz sačuvane dopisnice koju je Pelagić iz požarevačkog zatvora 15. avgusta 1897. godine uputio Jovanu Skerliću, tada jednom od istaknutijih socijalista okupljenih oko Radničkog društva, vidi se da je društvo na njegovu inicijativu počelo da izdaje posebne radničke kalendare. U navedenoj dopisnici Pelagić, pored ostalog, piše: »Jeste li spremili i dali u štampu radnički kalendar za 1898, kao što sam poručio po Đukiću i Nikolajeviću.«³⁵⁾ Društvo je Pelagićeovu poruku provelo u delo. Decembra 1897. pojavio se Radnički kalendar za 1898. godinu.

Iako mučen i satiran u kazamatima požarevačkog zatvora, Pelagić se nije predavao. I poslednju snagu davao je pokretu čiji je bio tvorac, pokretu koji će nastaviti njegovo delo. Koristeći se poslednjim mogućnostima on iz zatvora daje savete predstavnicima Radničkog društva koji su ga posećivali i piše članke koji se štampaju u posebnim publikacijama društva namenjenim radnicima. Pored tri članka koji su štampani u radničkom kalendaru, Pelagić je smogao snage da napiše i svoj poslednji članak za prvi majski spis u Srbiji, koji je Radničko društvo izdalo povodom prvomajske proslave 1898. godine.

Veza Vase Pelagića i Radničkog društva nije prestajala za sve vreme njegovog zatočeništva, sve do njegove smrti. Osećajući da mu se bliži kraj života, već iscrpljen i oslabio, Pelagić je izjavio predstavnicima Društva koji su ga posetili nevosredno pred smrt da svoju imovinu ostavlja pokretu, odnosno Radničkom društvu, na čuvanje i korišćenje. I ovim činom on je želeo da iskoristi i poslednju mogućnost i pomogne pokret kome je posvetio ceo svoj život. A taj mladi socijalistički radnički pokret, u čije je temelje utkan i Pelagićev višegodišnji trud, znao je da ceni i shvati ulogu i značaj svog dugogodišnjeg vođe i ideologa. Ceo po-

³⁴⁾ Citirano kod M. Papić, n. d., 100.

³⁵⁾ Univerzitetska biblioteka »Svetozar Marković« u Beogradu, zbirka Vase Pelagića, sbr. 3296.

kret prilazio je Pelagiću u prilikama kada se režim sa njim obračunavao i ostajao njegov verni sledbenik, boreći se za oživotvorenje ideja koje je on propovedao. Zbog toga je Pelagićeva smrt 25. januara 1899. godine bolno odjeknula među njegovim pristalicama. Radničko društvo u Beogradu preduzelo je sve mere da ga dostojno isprati i sahrani. Odmah po prijemu telegrama o Pelagićevoj smrti, koji su poslali požarevački radnici, Društvo je tražilo dozvolu od ministra pravde da Pelagića prenese u Beograd radi sahrane. Znajući za Pelagićevu popularnost i uticaj u narodu, vlast se s pravom bojala i njegove sahrane. Da bi se izbegle sve eventualne neprilike, rešeno je da se Pelagić sahrani u groblju kaznenog zavoda u Požarevcu. Pošto je odbijen zahtev Radničkog društva, ono je odredilo svoga punomoćnika za sahranu i u tu svrhu sakupilo potrebna novčana sredstva. Tako je, bez obzira na sve mere vlasti, Pelagićevoj sahrani prisustvovalo do stotinu njegovih pristalica, a posmrtni govor održao je zastupnik Radničkog društva.³⁶⁾

Navedeni podaci ukazuju na ogroman Pelagićev doprinos organizovanju i borbi radničke klase u Srbiji 90-tih godina XIX veka, i na njegove neprocenjive zasluge na osnivanju novih, i socijalističku orijentaciju jednog dela postojećih organizacija. Zahvaljujući njegovim teoretskim postavkama i praktičnom organizacionom radu, ubrzan je proces organizovanja radnika u Srbiji. Odbačene su mnoge ideje sitnoburžoaskog socijalizma koje su jedno vreme bile dominantne, a prihvaćene su znatno savremenije organizacione forme. Na taj način Pelagić je uspeo ne samo da održi kontinuitet socijalističkog i radničkog pokreta posle smrti Mite Cenića, već da, pre svega, kao ideolog, a potom i kao neposredni agitator i organizator, umnogome doprinese da pokret dobije kvalitetno nove organizacione forme, prevaziđe mnoge ranije slabosti i ojača. Istina, od 1895. godine vodeću ulogu u organizovanju radnika preuzimaju mlađi socijalisti koji u ovom pitanju prevazilaze Pelagića, ali koji odaju priznanje njegovom dotadašnjem radu, pravilno shvatajući njegov značaj i ulogu, te on i dalje ostaje najpopularnija ličnost u pokretu.

Za proces daljeg organizovanja radničke klase u Srbiji veoma je značajan Pelagićev rad na formiranju kadrova. On je neprestano sticao sve veći broj pristalica iz redova najamnih radnika, mlađe inteligencije, siromašnih zanatlija i seljaka i stvarao od njih kadrove koji su nastavili njegovo delo i uneli novi duh u pokret. Na taj način, Pelagić je, svojim neumornim radom, umnogome doprineo da radnički pokret u Srbiji u ovom periodu prevaziđe krizu koja ga je vodila ka uništenju, da dobije nove organizacione forme i čisto socijalističko obeležje. To su, u stvari, bili solidni temelji na kojima je potom mogao izrasti moderni radnički pokret i politička radnička partija. Njegovi saborci i sledbenici uspešno su nastavili njegovo delo, odajući mu priznanje kao čoveku koji je ceo svoj izivot posvetio pobedi jedne ideje — nacionalnom i socijalnom oslobođenju svoga naroda — pobedi socijalizma.³⁷⁾

³⁶⁾ *Večernje novosti*, 25. i 27. I 1899; *Sloboda*, Zagreb, 23. I 1899.

³⁷⁾ Pri završetku rada osnivačkog kongresa Srpske socijaldemokratske stranke 1903. godine, na predlog Mihajla Milčića delegati su odali poštu svom preminulom vođi Vasi Pelagiću. (Pervi kongres Srpske socijaldemokratske stranke i Radničkog saveza Srbije, Beograd, 1953, 172).

THE ACTIVITIES OF VASO PELAGIC IN ORGANISING THE WORKERS IN SERBIA IN THE 1890's.

Vaso Pelagic spent the last ten years of his life in Serbia. He took part in many activities as a fighter for the national liberation of all Yugoslav peoples and a fiery fighter for the victory of socialist ideas. His publications aimed at propagating the socialist idea were the most important of these activities, but his practical work of organising the workers was likewise very important and so far less well-known. In this he showed himself to be an extremely capable propagator and organiser of the workers movement.

Pelagic's propagation work was based largely on his seering criticism of the existing socio-economic relations in Serbia and of capitalism in general proving, on the basis of this criticism, the necessity and possibility of developing a socialist society in Serbia. His practical work was manifested in his constant activity in the field of organising workers' societies, books and libraries; in helping to get workers papers moving and numerous other forms of activities in the workers movement.

All these fruitful activities represent a valuable contribution to the organised fight of the working classes of Serbia in the 1890's. They resulted in the creation of numerous new workers organisations and the socialist orientation of one part of these organisations. It was due to his theoretical standpoints on questions of organisation and the fight of the Working Class and his practical organisation work, that the process of creating a mature modern workers movement in Serbia — on the field of trade unions as well as politics — was accelerated. Many ideas of petty-bourgeois socialism connected with these questions were discarded, and far more contemporary forms of organisation were adopted.

As he was often arrested, hunted and condemned, Pelagic was unable to be continuously active in this zealous work. Even though the young socialists took over the leading role in organising the workers from 1895 who went even further in creating a modern revolutionary movement, they nevertheless gave credit to Pelagic's activity up to that time and emphasised his importance and role and as a result of this he remained the most popular man in the movement until his death in a prison in Pozarevac on 25th January 1899.